

УДК 37. 013. 42 (48)

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ЛЮДЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

Попова Олена, кандидат філософських наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ORCID: 0000-0002-0157-4642

E-mail: popovmak@ukr.net

Кухар Надія, здобувач вищої освіти «магістр», Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ORCID: 0000-0003-2475-5208

E-mail: nadinkuh@gmail.com

У статті розкрито основні особливості адаптації людей з вадами зору в соціальному середовищі. Особливу увагу приділено відмінностям форм соціальної адаптації в різних вікових фазах життя в залежності від ступені порушення зору та часу набуття цих вад. Зазначено, що адаптація особистості з вадами зору може розглядатись, як своєрідний процес, що вимагає використання спеціальних соціальних та психологічних засобів подолання перешкод у соціальній адаптації. Вказана роль психологічно-педагогічних та соціальних служб у цьому процесі.

***Ключові слова:** інваліди з порушеннями зору, соціальна робота, адаптація, вікові фази адаптації, інтеграція в суспільстві, люди з особливими потребами.*

AGE CHARACTERISTICS OF SOCIAL ADAPTATION OF PEOPLE WITH VISUAL IMPAIRMENTS

Popova Olena, PhD in Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Social Work, Mykhailo Kotsyubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University

ORCID: 0000-0002-0157-4642

E-mail: popovmak@ukr.net

Kuhar Nadiya, student, master's degree holder, Mykhailo Kotsyubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-2475-5208

E-mail: nadinkuh@gmail.com

The article reveals the main features of adaptation of visually impaired people in the social environment. Special attention is paid to the differences in the forms of social adaptation in different age phases of life depending on the degree of visual impairment and the time of acquisition of these defects. The article singles out two types of disabled people with visual impairments: those born blind and those who are blind, who have peculiarities of adaptation in the surrounding space. It is

indicated that there are six age-related phases of adaptation of visually impaired people. In particular, the first phase associated with early age is characterized by the desire to learn to walk, to master the immediate material world, and to establish communicative ties with relatives. The second phase – preschool childhood is associated with the establishment of initial social ties outside of family relationships, in groups of preschoolers, mastering the game. The third phase, which correlates with the school years, is characterized by a desire to acquire knowledge and social experience on a par with sighted children or vice versa, a decrease in activity, withdrawal from the family. The fourth phase (post-school age) is associated with the desire to be self-sufficient and independent in all spheres of life. The fifth is characterized by the desire to create normal conditions for life on the basis of acquired achievements. And finally, the sixth (retirement age) is determined by the desire to preserve the acquired social and material status, communicative ties. Each of these phases is also characterized by the dominant social environment in which disabled people with visual impairments adapt: the first is the family, the second is the family and preschool institution, the third is the family and school, the fourth is the work or educational team, the fourth is the labor team and one's own family, the sixth is the family and public associations. It is noted that the adaptation of a person with visual impairments can be considered as a peculiar process that requires the use of special social and psychological means of overcoming obstacles in social adaptation. The role of psychological-pedagogical and social services in this process is indicated, which should take into account the age phases of the visually impaired and the time of their acquisition of these disorders.

Keywords: *disabled people with visual impairments, social work, adaptation, age-related phases of adaptation, integration in society, people with special needs.*

Постановка проблеми. На початку III тисячоліття в усьому світі відбувається докорінне змінення відношення до людей з обмеженими можливостями: відбувається перехід від медично-патронажного до більш гуманного адаптаційного підходу щодо людей з інвалідністю, в тому числі з вадами зору. Російська агресія та російсько-українська війна, що триває зараз, актуалізує проблему перебудови та поліпшення соціальної роботи з людьми з інвалідністю, кількість яких внаслідок ведення бойових дій та постійних обстрілів, зростає. Це стосується й людей з вадами зору, особливо які втратили його в стресовому стані. Велике значення для післявоєнного суспільства матиме й продумана система адаптації людей, які були чи стали людьми з інвалідністю, які є сліпими з народження та частково або повністю втратили зір протягом життя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасному науковому дискурсі існує величезний шар літератури, присвяченої дослідженню проблем адаптації людей з обмеженими можливостями до соціального середовища. Зокрема, загальні проблеми адаптації представлені в працях Б. Ананьева, Д. Андреєвої, Ф. Березіна, О. Солодухової, С. Рубінштейна та інших.

Проблеми психологічної, соціальної та професійної адаптації людей з обмеженими можливостями були предметом досліджень В. Акімушкіна, Л. Байди, С. Богданова, О. Глоби, О. Красюкова-Енс Т. Крижанівської, Л. Остролицької, О. Рикова та інших.

До проблеми дослідження соціально-психологічних особливостей адаптації людей з обмеженими можливостями по зору звертаються й тифлопсихологи і тифлопедагоги (Г. Буткіна, В. Гудоніс, В. Кантор, І. Моргуліс, Є. Синьова, С. Федоренко та інші). Проте, вікова специфіка цього процесу досі предметом цілісного дослідження в тифлопсихології не була.

У зв'язку з цим **мета статті** полягає у виявленні специфіки основних вікових етапів адаптації людей з порушеннями зору в сучасному соціальному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Люди з обмеженими можливостями, які мають вади зору, є одним з найважливіших об'єктів соціальної роботи. У зв'язку з тим, що сьогодні наша держава не в змозі надати людям повноцінну допомогу в отриманні відчутних соціальних послуг, це мають зробити фахівці у сфері соціальної роботи та волонтери. Це можна здійснити лише тоді, коли людям з обмеженими можливостями зору будуть надані всі умови для можливості інтеграції в сучасне суспільство шляхом правильного організованого процесу соціальної адаптації. На жаль, соціальна адаптація інвалідів по зору нині стикається з низкою труднощів. Насамперед це пов'язано з неможливістю чи, точніше, з невизначеністю у взаєминах між інвалідами та суспільством. Це своє чергу породжує низку проблем, ретельне вивчення яких потребує їх практичного вирішення.

Соціальна адаптація розглядається як процес психологічного та поведінкового освоєння індивідами в нашому дослідженні інвалідів з порушеннями зору того соціального простору, який формується сьогодні у всій його повноті. Стан адаптованості виникає при такому типі взаємин людей з обмеженими можливостями по зору та суспільства, коли вони без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів, починають продуктивно виконувати свою роль, провідну діяльність, задовольняти свої сенсожиттєві потреби та виконують ті соціальні ролі, які до них пред'являє еталонна група, вільно і креативно самостверджуються в суспільстві, уникаючи соціальної дезадаптованості.

Зір є найбільш важливим каналом отримання інформації про зовнішній світ. Вважається що більш ніж 85% інформації надходить до нашого мозку завдяки зоровому аналізатору, і часткове або повне порушення його функцій призводить до соціальної дезадаптації людини. З давних пір сформувався стереотип щодо сліпої людини як особистості глибоко меншовартісної, неповноцінної. Людям з порушенням зору приписували різні негативні особисті якості: шкідливі звички, відсутність духовного інтересу, наявність негативних моральних (егоїзм, відсутність відповідальності, комунікабельності) і вольових (навіювання, негативізм) рис характеру, релігійність. Така характеристика, як містичне бачення світу, вважалася прямим наслідком порушення зору. У результаті сліпих людей уявляють абсолютно не такими, як нормальні люди, а можливості для компенсації недоліків розвитку та вдосконалення цієї особистості вважаються вкрай обмеженими. З часом уявлення про незрячих людей змінилися, але проблема залишається.

Головним пріоритетом нашого суспільства є пошук шляхів покращення якості життя людей з обмеженими можливостями. В даний час більше 500 мільйонів людей, або 1 з 10 людей на планеті, є інвалідами. Серед них не менше 150 мільйонів дітей [1]. Все більш поширеною є думка, що турбота суспільства про людей з обмеженими можливостями є мірилом їх культурного та соціального розвитку та морального здоров'я. У зв'язку з цим фахівці багатьох країн шукають

ефективні програми зміцнення здоров'я інвалідів, особливо дітей, для відновлення їх працездатності, соціальної реабілітації, адаптації та активної участі в житті. Це завдання досить складне, і для його вирішення необхідні комплексні наукові дослідження та об'єднання зусиль лікарів і педагогів.

Поганий зір позначається на розумінні й осмисленні людьми навколишнього світу, вони взагалі не бачать і не бачать високих будівель, птахів, дерев, світу комах тощо, погано орієнтуються в просторі. У цих осіб також обмежена рухова активність, тому більшість із них страждають гіпомоторикою, порушенням постави, плоскостопістю, зниженою функціональною активністю дихальної та серцево-судинної систем. Крім того, ці люди відчувають величезні труднощі в соціалізації або ресоціалізації. Їм важко спілкуватися з іншими, орієнтуватися в просторі, їх можливості для діяльності обмежені. Порушення соціальної взаємодії зумовлюють упередження формування вродженої сліпоти та незрячості, а за відсутності або неякісного втручання призводять до появи негативних рис. Водночас формування та функціонування психічних процесів мають специфічну характеристику: порушення зору, що викликає труднощі в когнітивному, емоційному, соціальному та особистісному розвитку людини. Для успішного входження сліпих і людей з вадами зору у суспільство необхідні зусилля соціальних працівників, які закликані допомогти подолати страхи і труднощі, що виникають в процесі їх соціальної адаптації.

Велике значення для специфіки адаптації людей з вадами зору має час настання сліпоти. В зв'язку з цим виокремлюються:

- сліпі від народження – до цієї групи входять люди, які осліпли до того, як сформувалася мова, тобто приблизно у віці трьох років, і які не мають зору;
- ті, що осліпли втрата зору в більш пізньому віці і деяке збереження зорових образів у пам'яті [2, с. 24–26].

Зрозуміло, що форми та стадії адаптації людини в суспільстві великою мірою залежать як від ступеню втрати зору та часу коли відбулася ця втрата й обставин та причин внаслідок яких людина стала інвалідом з вадами зору.

Можна виокремити шість фаз соціальної адаптації, які відповідають віковим періодам життя людини, умовам середовища в яких вона соціалізується та психологічній установці особистості, її спрямованості на досягнення певного рівня адаптації.

Відповідно до вікового етапу життя людини, її умов соціального середовища та особистої психологічної установки, вона орієнтується на досягнення певного ступеня адаптації.

Так, перший етап адаптації – дитинство, другий – дошкільний вік, третій – шкільний вік, четвертий – післяшкільний вік, п'ятий – дорослість, шостий – пенсійний вік.

Відома українська дослідниця Є. Синьова вважає, що «досягнення певного рівня адаптації залежить від мікросередовища людини та мікросередовища, яке надає їй цю можливість. Це мікросередовище, залежно від віку дитини, може бути різними соціальними доменами. Вік і соціальне оточення створюють особливу соціальну ситуацію для розвитку особистості, що зумовлює особливість її психологічної установки, особливості цілей і змісту навчання» [3, с. 47].

Як вважає також вищевказана авторка, на 1-й фазі, тобто у ранньому віці, у розвитку дитини з порушеним зором «вчасно не встановлюється контакт з членами сім'ї, пізніше розвивається мова як засіб спілкування, порушуються предметні сприймання та предметні дії» [3, с.47].

Змістом 2-ї фази адаптації є встановлення первинних соціальних зв'язків поза межами стосунків у сім'ї, в групах однолітків. Провідною формою адаптації тут стає гра. Набуття певної життєвої адаптації відбувається шляхом засвоєння елементарних навичок самообслуговування. Сліпа з народження дитина на відміну від звичайних дітей не має можливості вглядатись в малюнки, а дитина з вадами зору майже до них не приглядається, може незвично користуватися іграшками, застосовуючи їх в зовсім іншій спосіб. Існує й певна специфіка міжособових відносин при сумісній грі дітей з вадами зору та інших дітей. Діти з порушеннями зору зазвичай виконують досить пасивну роль у колективній грі, ніколи не виконують лідерські ролі, більш охоче виконують ролі підлеглих. У дошкільному віці сліпа дитина така ж імпульсивна, як і зрячий. Але при сліпоті імпульсивність може виявлятися різкіше і при цьому у старшому віці, коли для нормальної дитини вона вже нехарактерна. Імпульсивність поведінки сліпих дітей особливо позначається на тому, що під час занять вони не вміють регулювати свою поведінку. В цей же період у психічному стані дитини дошкільного віку з вадами зору часто виникають псевдокомпенсаторні механізми, які провокують афективну поведінку дитини за типом демонстративності, агресії чи тривожності [3, с. 47].

На 3-й фазі відбувається оволодіння основами знань і суспільним досвідом, вона проходить переважно в спеціальних школах-інтернатах під впливом компетентних педагогів, з урахуванням принципу компенсаторно-корекційного впливу на розвиток особистості.

В цей час у сліпих і слабозорих відзначають закономірні зміни у сфері зовнішніх емоційних проявів. Усі виразні рухи (крім вокальної міміки) при глибоких порушеннях зору ослаблені. Навіть безумовно-рефлекторні виразні рухи, що супроводжують стан горя, радості, гніву та інше виявляються при глибоких порушеннях зору в дуже ослабленому вигляді. Виняток становлять лише оборонні рухи, що супроводжують переживання страху.

Мляве, часом неадекватне зовнішній прояв емоцій в осіб із порушенням зору найчастіше поєднується з нав'язливими рухами. Це і часте потряхування руками, і підскоки на пружних ногах, і натискання пальцем на повіки, і ритмічні похитування тулубом або головою та ін. Так, надмірно усміхнених сліпих зрячі у школі сприймають як підлабузників, а на вулиці як інтелектуально неповноцінних.

Сліпі діти з залишковим зором і слабозорі при розмові часто здаються дивним дивовижним, тому що «наступають» на співрозмовника. Це викликано бажанням розглянути співрозмовника і, якщо він відступає, діти рухаються за ним.

Важливим для адаптації особистості є післяшкільний період, який ми виокремлюємо в 4-ту вікову фазу. Саме в цей час виникають проблеми у виборі доступних та реальних професій і працевлаштуванні. Через своєрідність

попереднього розвитку сліпих та дітей з вадами зору виникають певні соціальні ускладнення, пов'язані зі вступом у виші та навчанням в них.

Процес навчання у виші людей з вадами зору також має певні особливості, пов'язані з тим, що протягом життя у незрячої дитини формується негативний захисний комплекс перед зрячими, який поступово переходить в стан стійкого стереотипу поведінки.

Саме ця специфіка досить сильно впливає на особливості спілкування молоді з вадами зору в студентських спільнотах та трудових колективах. Умови співіснування з великою групами однолітків та старших людей, які не мають зорових вад та не мають важкого досвіду сліпих та слабозрячих, для інвалідів за зором створюють нову складну соціальну ситуацію, пов'язану із протиріччями між звичними способами навчальної та позанавчальної взаємодії з особами, що мають порушення зору, і новими умовами навчання та праці в середовищах зрячих. Й тому у тифлопедагогіці існує велика проблема підготовки випускників спеціальних шкіл-інтернатів до навчання у вищих навчальних закладах. В наш час це пов'язано з можливостями застосування різного роду гаджетів та новітніх комп'ютерних технологій, які можуть полегшити людям з вадами зору успішне навчання та подальші життєві досягнення. Тому сучасним завданням є навчання студентів з вадами зору спілкуванню та засобам самостійного оволодіння знаннями. [3, с. 48].

Адаптація на 5-й фазі, тобто в період самостійного існування викликає значні складнощі у інвалідів з вадами зору. Досить часто вони вимушено опиняються на маргінесі звичайного життя, спілкуючись лише з подібними людьми та вступаючи з ними в різні соціальні, в тому числі й шлюбні відносини. Їх спосіб життя обумовлюється успішністю процесу адаптації на попередніх етапах та власними досягненнями під час соціалізації.

Для людей з вадами зору, особливо значно раніше, ніж у людей з нормальним зором, наступає інволюційний період – 6-та й остання фаза адаптації, пов'язаний з послабленням соціальних зв'язків та відносин.

Зрозуміло, що люди з порушенням зору мають індивідуальні особливості, крім того на різних фазах адаптації у них різні соціальні пріоритети, що повинно позначатися на формах та методах соціальної роботи з цими категоріями людей з інвалідністю. Соціальним працівникам та тифлопсихологам варто також враховувати родинне та інше соціальне середовище в якому перебуває людина з вадами зору.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, адаптація особистості з вадами зору може розглядатись, як своєрідний процес, що вимагає використання спеціальних соціальних та психологічних засобів розвитку у індивіда соціальних можливостей, які дозволяють жити та працювати у відповідності з ціннісними орієнтирами суспільства.

Сучасні проблеми адаптації осіб з порушеннями зору вимагають врахування вікової стадії адаптації та ступені втрату зору. Розв'язання цих проблем можливо шляхом створення системи соціальної роботи, яка включатиме психолого-педагогічну допомогу як в умовах спеціальних дошкільних та шкільних закладів, так і в соціальних службах. Це буде предметом наших подальших наукових розвідок та розробок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Всеукраїнська громадська організація людей з інвалідністю «УТОС»: веб-сайт. URL: <http://cputos.org.ua/>. (дата звернення 5.09.2022)
2. Синьова Є. П., Федоренко С. В. Тифлопсихологія: підручник. К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2018. 325 с.
3. Синьова Є.П. Тифлопсихологія. Навчальний посібник. К.: Знання, 2004. 213 с.
4. Остролуцька Л. І. Концепції реабілітації в контексті системних, інституційних і історичних змін. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2020. № 2(333). С. 260–273.
5. Акимущкин В. М., Моргулис И. С. Учебно-методические материалы по тифлологии. Київ: ПКТБ УТОС, 1990. 162 с.
6. Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» (6.10.05 р. № 2961-IV).
7. Байда Л., Красюкова-Енс О. Інвалідність та суспільство: навч. посіб. Київ, 2012. 184 с.
8. Богданов С. Соціальний захист інвалідів. Український та польський досвід / наук. ред. О.М. Палій. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 93 с.
9. Всеукраїнська організація «Союз організацій осіб з інвалідністю України»: Історія створення: веб-сайт. URL: <https://soiu.com.ua/yastoryaya-stvorenniya>. (дата звернення 5.09.2022)
10. Глоба О. П. Соціальна інтеграція осіб з обмеженими функціональними можливостями: теоретико-практичні підходи. *Наук. часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія, 2011. Вип. 17. С. 43–46.
11. Крижанівська Т.В., Риков О.С. Організація медико-соціальної допомоги дітям з вадами зору в Україні. Київ: ТОВ «Вид. комп. «КИТ», 2003. 175 с.
12. Супрун М. О., Висоцька А. В., Гладченко І. В. Соціалізація дитини з обмеженими розумовими можливостями в сучасному освітньому вимірі : навч.-метод. посіб. К.: Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2014. 205 с.

REFERENCES

1. Vseukrainska hromadska orhanizatsiia liudei z invalidnistiu «UTOS»: veb-sait (2022). URL: <http://cputos.org.ua/> [in Ukrainian].
2. Synova Ye. P., Fedorenko S. V. (2018) Tyflopsykholohiia: pidruchnyk. K.: Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, 325. [in Ukrainian]
3. Synova Ye. P. (2004) Tyflopsykholohiia: navchalny pidruchnyk. Kyiv: Znannya. 213. [in Ukrainian].
4. Ostrolutska L. I. (2020) Kontseptsii reabilitatsii v konteksti systemnykh, instytutsiinykh i istorychnykh zmin. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*. № 2 (333). 260–273.
5. Akymushkyn V. M., Morhulys Y. S. (1990) Uchebno-metodycheskye materyaly po tyflohyy. Kyiv: PKTB UTOS, 162. [in Russian]
6. Zakon Ukrainy «Pro reabilitatsiiu osib z invalidnistiu v Ukraini» (6.10.05r. № 2961-IV). [in Ukrainian]
7. Baida L., Krasiukova-Ens O. (2012) Invalidnist ta suspilstvo: navch. posib. Kyiv, 184. [in Ukrainian]
8. Bohdanov S. (2002) Sotsialnyi zakhyst invalidiv. Ukrainyskyi ta polskyi dosvid / nauk. red. O.M. Palii. Kyiv : Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 93.
9. Vseukrainska orhanizatsiia «Soiuz orhanizatsii osib z invalidnistiu Ukrainy»: Istoriia stvorennia: veb-sait. (2022) URL: <https://soiu.com.ua/yastoryaya-stvorenniya>. [in Ukrainian]
10. Hloba O. P. (2011) Sotsialna intehratsiia osib z obmezhenymy funktsionalnymy mozhlyvostiamy: teoretyko-praktychni pidkhody. *Nauk. chasopys NPU M.P. Drahomanova*. Serii 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykhohiia, Vyp. 17. 43–46. [in Ukrainian]
11. Kryzhanivska T.V., Rykov O.S. (2003) Orhanizatsiia medyko-sotsialnoi dopomohy ditiam z vadamy zoru v Ukraini. Kyiv: TOV «Vyd. komp. «KYT», 175. [in Ukrainian]
12. Sotsializatsiia dytyny z obmezhenymy rozumovymy mozhlyvostiamy v suchasnomu osvitnomu vymiri: navch.-metod. posib. / M.O. Suprun, A.V. Vysotska, I.V. Hladchenko. Kyiv.: Instytut spetsialnoi pedahohiky NAPN Ukrainy, 2014. 205. [in Ukrainian]